

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**DA
TYSKLANDS-
FANGENE
BLE
REDDET**

N. CHR. DITLEFF

N. CHR. DITLEFF

**DA TYSKLANDS-
FANGENE BLE REDDET**

OSLO 1955

FORLAGT AV JOHAN GRUNDT TANUM

Omkring årsskiftet 54/55 ga minister Ditleff en beretning i Norsk Riks-kringkasting om den svenske «Bernadotte-ekspedisjons» og «Det danske Hjelpekorps'» innsats for redningen av de nordiske fanger i Tyskland våren 1945. Henvendelser til både Riksringkastingen og Norsk Fangesamband under avvikling forteller at foredraget hos mange vakte et ønske om å få beretningen utgitt i bokform. Med Kringkastingens tilatelse blir dette her realisert med støtte fra store norske aviser.

Flere av de avsnitt som er kommet med her, måtte den gang utelates på grunn av den begrensede tid som kunne benyttes til foredragene. Blant annet har det nå vært mulig å gi en litt grundigere dokumentasjon av det som virkelig skjedde.

Mulige overskudd ved publikasjonen vil etter minister Ditleffs ønske bli reservert som bidrag til en senere aksjon for på en eller annen måte å holde minnet om våre tysklandsfanger levende i kommende slekters sinn. Deres troskap mot Norges heder og Norges sak, tross de umenneskelige forhold de levde under, må aldri bli glemt.

H. Cappelen.

Norsk Riksringkasting ba for lenge siden om å få et tilbakeblikk over redningen av de skandinaviske Tysklands-fanger i verdenskrigens siste fase. Det er nå ti år siden selve redningsproblemet fikk sin utløsning og den store svenske hjelpeekspedisjon ble fullført i samarbeid med danskene. Det skal da her, en siste gang, bli gjort et forsøk på kort å gi et blikk over det ganske store materiale. Så langt det er mulig, vil det bli gjort i en noenlunde riktig rekkefølge. Men det vil være riktig først å nevne at meget verdifulle fremstillinger fra saksforløpet den gang ble gitt i flere skandinaviske bøker*) og avisartikler. Noen av dem finnes vel i mange hjem.

Etter som man i Norden endelig begynte å øyne krigens slutt, ble naturlig nok også problemet om særlig de sivile fangers skjebne tatt opp i våre land. Den store prinsipielle vanskelighet var at de sivile, de såkalte politiske fanger, ikke var beskyttet av folkeretten. Det skulle etter hvert vise seg at de var helt rettsløse, — inntil det grenseløse. Et hav av lidelser ventet dem.

Allerede våren 1942 var den alvorlige vanskelighet oppstått at etter Quislings «statsakt» på Akershus skulle Sverige, etter tysk beslutning, ikke lenger på noe felt kunne varet Norges interesser i Tyskland, ingen opplysninger, ingen formidling av noen art måtte skje. Men en helt avgjørende hindring for en planmessig beskyttelse av fangene lå i at den militær-politiske innstilling ikke kunne beregnes, når det gjaldt planer til millioner fangers redning. Ingen utenforstående vil vel noensinne helt kunne forstå det kaos som allerede disse forhold måtte fremkalle. Det hele medførte da også til slutt at bare en brøkdel av millioner verdifulle mennesker kunne føres tilbake til sine hjemland.

*) I denne fremstilling er det enkelte steder også tatt med referater fra bl. a. følgende dokumenter og tidligere beretninger:

Norges forhold til Sverige unde krigen 1940—1945. Bind III.

Didrik Arup Seip: Hjemme og i Fiendeland. Oslo 1945.

Sven Frykman: Röda Kors-expeditionen till Tyskland. Stockholm 1945.

Ministerialforeningen: Centraladministrationen 1848—1948. København 1948.

Odd Nansen og Tim Greve: Konzentrationslägren i Hitler-Riket. Verdandis Småskrifter. Stockholm 1950.

Men hvordan lå så hele dette brennende problem an i Tyskland ut-over høsten 1944? I en tilnærmedesvis beregnet oppgave fra Genève i november 1944 ble antallet av ikke- nordiske fanger beregnet til ca. 5½ mill. mennesker. Men blant disse var ikke de store masser av russiske, jugoslaviske og mange andre fremmede fanger som det overhodet ikke engang fantes brukbare beregninger over. Antallet av våre egne norske sivile fanger ble i oktober 1944 anslått til 8 à 9 tusen, hvorav over 3000 i Stutthof og ca. 2500 i Sachsenhausen. Dertil kom våre militære krigsfanger, 1125 mann. Danskene var beregnet til nesten 2000 politifolk og flere hundre sivile fanger. Det er kanskje riktig allerede her å nevne at høsten 1946 trykte dr. med. Leif Paulsson i Den Norske Legeforenings tidsskrift sin uhyggelige beretning om tilstanden hos NN-fangene i Natzweiler. Av den kunne man slutte at dødeligheten blant våre egne fanger på tysk område under krigen generelt måtte ha vært omkring hundre ganger det normale.

For nå bare å holde oss til de norske og danske fanger, syntes det ikke mulig å fine noen effektiv løsning i tide. Et hvilket som helst forsøk på redning *etter* Tysklands sammenbrudd, som var den eneste tillatte retningslinje, var naturligvis forutsatt. Slike forsøk kunne vel da prøves. Men hvor mange ville da være i live? Og hvor var de da? I det følgende vil det bli gjort et forsøk på å skildre hvordan forholdet i virkeligheten var.

Etter den allierte overkommando ufravikelige retningslinjer skulle alt holdes klart til alle fangers redning. Men alle planer gikk ut på at arbeidet først skulle settes i gang, når Tyskland var militært behersket ved invasjon. Først da skulle regjeringenes organer så hurtig som mulig kunne ile med alle hjelpemidler. Den svenske og den sveitsiske regjering ble da også senere offisielt fra London bedt om å gi våre fanger all mulig hjelp og beskyttelse inntil de allierte arméer fikk etablert sitt herredømme. Videre måtte vår Regjering senere søke å forberede skipstonnasje og annet redningsmaterieell med utstyr som skulle settes inn med alliert leide umiddelbart etter invasjonen. Det ble først tale om uforbindtlige forhandlinger om leie av 3—4 svenske kystbåter. Men dette førte ikke frem. Hovedproblemet, forutsetningen om en lenge på forhånd sikret tonnasje til sjøverts fangetransport etter invasjonen, skulle etter hvert bli uløselig. Prins Carl hadde i sin stadige uro for Norges skjebne allerede i oktober 1944 kunnet tilby bl. a. svensk hospitalskip og lasa-

rettog, men Regjeringen hadde ikke oversikt og måtte med takk få gi nærmere beskjed i sin tid. Ennå så sent som i april 1945 telegraferte London at avsendelse av tonnasje derfra måtte ansees umulig foreløpig, og at alle anstrengelser derfor nå måtte gjøres for å sikre tonnasje fra Sverige. Dette skulle heller ikke nå lykkes for vedkommende kontor i Stockholm, men hele problemet falt etter hvert bort ved svenskens aksjon over land.

I november 1944 kunne imidlertid Regjeringen forberede andre høy-aktuelle disposisjoner, særlig ved å bevilge nesten 8¹/₂ mill. kroner for flere redningsøyemed. Og Regjeringen kunne ta opp også andre meget viktige hovedspørsmål, bl. a. problemet med å skaffe mat og medisiner til våre fanger og overhodet intervenere hvor det var mulig. Ernærings-spørsmålet var for øvrig allerede lenge under arbeid både i Norge, Sverige, Sveits og andre land.

Ut på våren 1944 hadde Regjeringen nedsatt en departemental komité i London for å forberede fangenes redning, den gang nødvendigvis bygget på planer om sjøverts transporteer etter alliert besettelse av Tyskland. Kontakten mellom London og Stockholm ble i april helt avbrutt i flere måneder ved den totale sperring av Storbritannia, og dette voldt alvorlige hindringer også for administrasjonen. Uten kjennskap til Londoens-komitéens arbeid hadde dog en del kjente nordmenn i Sverige omtrent samtidig, i april 1944, og noenlunde uavhengig av formaliteter, skapt en norsk «Midlertidig Repatrierings-komité» i Stockholm, et «Executive Body», senere kalt «Den midlertidige Fangehjelp», som nå selv ville prøve utveier til løsning av fangeproblemet. Stockholm-komitéens konstitusjon ble dog ikke godkjent i London. Begge disse komitéer måtte på det daværende tidspunkt bygge sine forslag på en transport fra havnene i et allerede invadert Tyskland. Ingen av disse forberedelser skulle senere få noen synderlig verdi.

I Stockholm lå på et vis forholdene bedre til rette for et friere arbeid med probleme enn i London. Det skulle her bl. a. få betydning at formannen i «Den midlertidige Fangehjelp» allerede i juli 1940 hadde fått Regjeringens godkjennelse av sitt forslag om opprettelse av en «Norsk Relief-Central» i Stockholm for den materielle hjelpevirksomhet fra utlandet til Norge, finansiert ved norske statsmidler. Ved denne Centrals stadig utvidede samarbeid med svenskene kunne det nemlig allerede meget tidlig skapes en særlig nær kontakt med de viktigste humanitære organer, Svenska Röda Korset, Unge Menns Kristelige Forening

(Y.M.C.A.) og med Svenska Norgehjælpen og andre store hjelpeorganisasjoner i Sverige. I disse svenske organers storslagne hjelpevirksomhet for Norge etterlot bl. a. den varmhjertede norskfødte ingeniør Hans Krogh's så utrettelige innsatser fra første stund et dypt minne. De andre fremragende svenske menns og kvinners varme broderånd i denne sak skal ikke berøres nærmere her. Det burde bli et stort kapitel for seg. Men i selve fangesakens vanskelige problem dominerte fremfor alt det voksende hemmelige samarbeid med Utrikesdepartementet i Stockholm.

En annen merkelig kontakt ble senere skapt ved at en norsk presse-mann, Odd Medbøe, underveis fra Berlin hjemover i 1944, hadde rapportert til «Fange-ledelsen» i Stockholm om muligheten av en hemmelig forbindelse med et norsk sentrum i Tyskland som senere ble kalt «våre tillitsmenn i Berlin». Det gjaldt professor Seip og advokat J. B. Hjort med de utrettelige og høyt fortjente sjømannsprester, Conrad Vogt Svendsen og Arne Berge, og de modige norske hjelpere Wanda Hjort og Bjørn Heger og flere andre som her ikke kan nevnes. Det svenske Utrikesdepartement overtok så etter hvert den farlige hemmelige formidling mellom «Fange-ledelsen» og dette sentrum i Berlin. Siden kunne disse våre tillitsmenn ikke mere unnværes og ble av helt uvurderlig betydning for hele den senere redningsaksjonen. Ringen var sluttet.

Fangenes stilling var under den voldsomme utvikling på slagmarken utover høsten 1944 blitt mørkere enn noensinne. Allerede i september var det innløpet en like viktig som deprimerende «orientering» fra Regjeringen om den allierte militære ledelses *definitive* militær-politiske retningslinjer vedrørende fangenes forhold. Bestemmelsene skulle søkes referert til alle fanger gjennom Stockholm og våre tillitsmenn i Berlin. I dette uhyggelige dokument ble bl. a. fastslått at de militære fanger hadde førsterett til å bli hjemsendt, men alle andre fanger måtte bli tilbake i sine fengsler og konsentrasjonsleirer. De kunne overhodet ikke vente å bli sendt hjem før «etter meget lang tid», og hva enda verre var: «Ingen innblanding forutsattes tillatt fra nasjonale eller nøytrale organisasjoner.» Våre tillitsmenn i Berlin måtte svare at det var umulig å gi fangene en slik beskjed. Når katastrofen kom, ville alle som overhodet kunne røre seg, søke sin egen vei. Det må her huskes at fangene hadde forbud mot å søke dekning under de stadig økende luftangrep; de var nødt til å sitte urørlige i sine jammerlige reder. Og ved hemmelige rapporter fra Berlin kjente vi i Stockholm også det fryktelige alter-

nativ at den tyske fangeledelse foran invasjonen nesten sikkert ville redde seg selv ved i hvert fall å åpne alle fengsler og leirer for kaoset utenfor. Dette var en realitet. Og det skulle senere vise seg at den kom til anvendelse i kjent utstrekning også på de fanger som etter hvert kom inn under den russiske invasjon.

Her bør vel referes noen av de mange karakteristiske rapporter fra Tyskland i denne tid: våre tilitsmenn i Berlin hadde flere ganger fremholdt de mest alvorlige bekymringer for utviklingen. Man måtte forutsette at det var den største fare for fangenes liv. Når krigsbegivenhetene nærmet seg deres fengsler og leirer, skulle — angivelig etter tyske offisersplaner — alle utganger åpnes og «forbryterne» slippes løs. Tilsvarende ordrer skulle allerede være formidlet av leirkommandantene. Om fangene hadde en av dem sagt til en tilitsmann fra Internasjonale Røde Kors at «de vil ikke se sitt fedreland igjen». Og skulle overhodet noe kunne gjøres videre fremover, måtte også nye fangetransporter fra Norge og Danmark hindres. I en senere rapport refererte Seip og Hjort en betroelse fra kommandanten for en av de store leirer: «Dessverre kan jeg ikke nå gjøre noe mer for å hjelpe. Likvideringen av leirenes bestand — når det er fare for at de allierte kan sette seg i besittelse av dem — er både bestemt og planlagt i minste detalj. Likvideringen er også gjennomprøvet, så den i min leir kan gjennomføres på en halv time. Da vil hverken støt-tropper eller fallskjerm-soldater kunne hjelpe. Vi skal selv gjennomføre det.» Ifølge et meget senere offentliggjort referat i «Fri tysk Presstjänst» i Stockholm skulle Hitler i februar 1945 under et hemmelig møte i Rikskabinettet ha uttalt at han med «nasjonalsosialistisk grundighet skulle sørge for at ingen uten de tyske krigsfanger skulle bli tilbake for å begråte folkets undergang». Etter denne ordre skulle alle fanger i alle tilgjengelige områder avlives på en bestemt dag; samtlige fanger av alle kategorier og alle gisler fra alle land skulle dø. Bare for krigsfangene ble det gjort forbehold om senere ordre.

Det er trøstesløst og uten nytte å referere videre alle de grenseløse ting som også mange andre rapporter fra Tyskland meldte om i denne tid. Selv de svakeste sjanser til en løsning av problemene skulle nå bli stadig mindre. Vår utrettelige representant hos den Internasjonale Røde Kors-komité i Genève. Peter Anker, — han som alene der nede fikk utrettet så meget for så mange — rapporterte sist i oktober til Regjeringen at «det var grunn til å anta at den Internasjonale Genève-komité nå over-

hodet ikke skulle kunne bli i stand til å yte noen vesentlig assistanse ved en eventuell overføring av fanger før okkupasjonen av Tyskland.» I begynnelsen av november hadde vedkommende norske fagdepartement i London måttet slutte seg til denne oppfatning; og departementet fant ikke å kunne gjøre noen spesiell henvendelse til Genève-komitéen i saken.

Senere i november kom en ny skjebnesvanger rapport om at selve Genève-komitéen nå bekreftet den mulighet, ja, sannsynlighet, at en bestemt tysk plan om masseutryddelse av politiske fanger allerede var i ferd med å fullbyrdes, eller i hvert fall når Hitler-regimets fall var et faktum. Så stod endog den mektige Internasjonale Komité i Genève maktesløs. For sitt vedkommende anmodet den norske Regjering ved juletider de svenske myndigheter og samtidig de sveitsiske instanser om «å gi våre fanger all mulig hjelp og beskyttelse i tiden inntil de allierte arméers herredømme over tysk omåde» var etablert.

Før og under alt dete var det på forskjellig hold allikevel gjort andre positive forsøk på løsning. En felles erklæring fra allierte Røde Kors-delegater i Genève skulle vært fremmet til Eisenhower personlig, men forløpet ble uklart. En del delegerte i Genève hadde også gjort en ny fremstilling til det Røde Kors's Hovedkomité's president Burchardt om å søke ny kontakt med tyske myndigheter for å prøve å få utvirket løslatelse og hjemsendelse av sivilfangene. Svaret ble igjen at motstanden mot en redningshandling i siste time dessverre var uforandret. Genève-komitéens uro og engstelse steg med hver ny rapport. Ikke bare fangenes nød var nå ytterligere øket på grunn av de ødelagte kommunikasjoner, men den voldsomme økning av luftbombardementene gjorde også stillingen særlig skjebnesvanger for de tusener fanger som det var forbudt å søke noen som helst beskyttelse.

I begynnelsen av januar 1945 var det allikevel kommet et glimt av lys: det var en plutselig rapport om at Himmler kunne tenkes å ville gjøre visse innrømmelser overfor Genève-komitéen. Men snart fikk de brutaleste av Gestapoledelsen også hindret dét. Og Hitler selv nektet enhver hjelpeaksjon. Enda et lite glimt kom i begynnelsen av februar via Norge: 1200 jøder skulle kanskje være frigitt i Theresienstadt og sendt til Sveits etter forhandlinger mellom den tidligere sveitsiske forbunds-president Jean Musy og Himmler personlig. Skulle allikevel en ny vei åpne seg dernede? Alle slike opplysninger ble allerede nå under hånden privat levert til grev Bernadotte i Stockholm.

Ut på sommeren 1944 var det hemmelige norske arbeid i Stockholm

blitt sterkt oppmuntret ved en plutselig kontakt med noen av den danske Centraladministrations beste menn. Det var den danske admiralstabs-sjef Carl Hammerich som kom til forhandling med «Den Norske Fangehjelps» ledelse i Stockholm om «Jylland-korpset» og de videre forbindelser. Admiralen hadde smuglet seg over som styrmann på et dansk fartøy og ble arrestert i svensk havn, men straks frigitt. Snart etter det første besøk kom han på ny tilbake sammen med den flammende partisan Borghild Hammerich som vi alle i Norge har så meget å takke for. De to hadde nå gjemt seg i kullboksen på et innkomment fartøy. Departementschef Hans Henrik Koch, en av den danske hjemmefronts ubøyeligste menn, var nå også med, sterkt positiv, til de hemmelige forhandlinger om fangenes redning. Møtene skulle vise seg meget nyttige, og de gav nytt mot. Disse danske venner kjente ikke tvil. Admiral Hammerich kom ikke mer tilbake. Det er dypt vemodig at denne edle mann ikke skulle få se Danmark fritt. Han ble drept 21. mars like før freden under et alliert bombeangrep, mens han satt fengslet i Gestapo (S.D.'s) hovedkvarter i Shell-huset i København. Etter hans fengsling hadde Koch overtatt ledelsen.

Etter senere rapporter hadde også andre forsøk på løsninger vært gjort i Syd. En aksjon var blitt prøvet i Genève som et siste forsøk på en felles mosjon fra nøytrale stater, støttet av Paven og visstnok oversendt Eisenhower; dens form og skjebne var ukjent i Stockholm. Den hadde vært forelagt i London, hvor man dog hadde måttet anse det lite hensiktsmessig å delta i en slik aksjon, særlig ikke etter Eisenhowers siste advarsel til Tyskland; «det var ikke noen særlig utsikt til å oppnå noe mer for de norske fanger ved en nøytral henvendelse». Kanskje i sammenheng med felles-mosjonen til Eisenhower var det i juledagene gjennom den amerikanske flyledelse blitt kastet ut en merkelig advarsel fra Eisenhower over hele Tyskland, — dette i tillegg til tidligere allierte aksjoner, både trusler og antydninger om mildere straff. Nå ble det bl. a. sagt: «Gjør ikke utlendingene noen skade! De allierte arméer venter å finne disse folk i live og ved god helse. Streng straffer rammer dem som har skyld i å behandle utlendingene dårlig.» Det er mulig at dette var en umiddelbar, enkeltstående amerikansk aksjon; den har fremkalt flere tolkninger, og vi har naturligvis ikke kjennskap til virkningene. Men man har ment at Eisenhower særlig måtte ta sikte på å beskytte arbeiderne.

Det var imidlertid ikke bare de deprimerende rapporter utenfra som

tårnet seg opp. En ny katastrofe var kanskje under veis. Ennå kunne Sverige arbeide. Men hva skulle skje, hvis dette ennå nøytrale land i krigens siste fase skule komme i konflikt med nazistenes ledere? Verdenskomitéen i Genève stod jo nå helt uten mulighet til å intervenere. De små glimt var sloknet igjen. Det var som om hvert nytt initiativ ble «knocked out», hver ny vei stengt. Men tross alt var det som noe uforklarlig drev det hele fremover, liksom på en stille, hemmelig flod.

Det hadde helt siden studentenes deportering fra Norge vært gjort nær sagt alle slags forsøk både i Oslo og Stockholm, i Berlin og London på å få flest mulig hjemover igjen. Men også her lå det en bøyg over veiene. Lenge kom bare spredte grupper hjemover. Men i november 1944 var 86 mann blitt frigitt, og til alles overraskelse kom ytterligere 47 fra Buchenwald hjem midt i julen. Frigivelsen gjaldt egentlig bare syke studenter, men denne åpning fremkalte naturligvis også flere noenlunde lykkede omgæelser på formelle veier. Resultatet ble sluttelig godt — og oppmuntrende.

I denne forbindelse bør det vel også her nevnes at det er meget vanskelig å bedømme hvor stor eller liten del av alle bestrebelsler i hele fangesaken har hatt sin støtte i medisinalråd Kerstens merkelige innflytelse hos Himler. Ifølge gode opplysninger skal medisinalråden ha sykebehandlet gestaposjefen bl. a. et par uker i desember og derunder ha kunnet legge til rette studentenes og flere danske politifolks sak. Om hans innflytelse også senere på et eller annet tidspunkt før den store svenske redningsaksjon spiller med, er uklart. Nøkterne menn har ment at man skylder Kersten meget. Der har stått strid om spørsmålet, og det helt riktige forhold vil neppe noensinne kunne bli helt objektivt fremlagt.

Henimot årets slutt hadde de allierte nærmet seg studentenes kvartierer så sterkt at samtlige gjenværende måtte transporteres østover. Men hele forløpet med studentenes etappe-vise frigivelse hadde gitt indikasjoner til ettertanke. Hadde de forskjellige mosjoner til gagn for denne særlige gruppe fanger kunnet gi en virkelig brukbar prøve på muligheten av å søke nye fremstøt også for de tusen andre fanger? Allerede en kveld sist i september var saken blitt berørt i Stockholm. Det var under et samvær en kveld med grev Bernadotte hos noen felles venner blant de mest effektive svenske medarbeidere i relief-virksomheten for Norge. Nå var det kanskje en sjanse til nye følinger. Skulle Folke Bernadotte til en begynnelse kunne slå et slag hos Kongen for å

fremkalle en ny svensk aksjon mot de fortsatte deportasjoner av andre nordmenn til Tyskland? Og kanskje kunne han da begynne med å prøve å få sendt resten av våre studenter hjemover? Bernadotte svarte på stedet, at jo, han kunne oppsøke sin høye farbror i Uppsala allerede neste dag og så telefonere resultatet klokken 6. Et par minutter før 6 om ettermiddagen ringte han og refererte. Det ganske pussige forløp av denne Bernadottes første nærmere føling med den store nordiske fangesak kan ikke gjengis her. Kongen skulle prøve saken hos Günther. Dette skjedde og studenter-problemet ble snart akutt igjen. Etter hvert ble det stadig mere følbart at denne sak møtte svakere motstand i Berlin. Dette ble avgjørende videre fremover.

Men heimot årskiftets mørkeste dager hadde de skjebnesvangre meldinger om virkningene av den militære fremrykning fortsatt å komme fra Berlin. Senere, i februar, kom en melding om en blandet fangetransport som var blitt evakuert fra Sonnenburg vestover, — en rest på 1400 mann av ukjent nasjonalitet var blitt likvidert på stedet. Slike rapporter kom nå tettere inn. Lavinen var ganske nær.

På et meget tidlig tidspunkt i 1940—41 var det i Skandinavia og utlandet blitt forberedt og etter hvert gjennomført det som skulle vise seg å være nesten det viktigste av alt: et varsomt, men systematisk og stadig mer positivt arbeid for å styrke fangenes fysiske og moralske motstandskraft. Uten en slik samlet handling i tide måtte jo alle senere forsøk på hjelp og redning bli alvorlig hemmet, ja, enhver aksjon skulle ha kunnet komme for sent til tusener. Det gjaldt fremfor alt de politiske, de sivile fanger, som jo på alle måter stod helt vergeløse i fiendeland. For dem kunne en brukbar hemmelig ordening først gjøres noenlunde effektiv etter hvert som antallet under denne fangekategori øket utover våren og sommeren 1942. I dette store arbeid deltok også det Røde Kors i Oslo og Stockholm og, under dekning, også den norske avdeling i London og vårt kontor i Genève. Først i februar 1943 ble det dog mulig for vår representant der nede, Peter Anker, å oppnå en slags formell tilatelse fra tyske myndigheter til å sende næringsmidler legalt, nå også til våre sivile fanger. Men pakkene måtte uten unntagelse adresseres individuelt, — det trengtes derfor lenge og møysommelig utarbeidede oppgaver over hver enkelt fanges personalia og de forutsatte adresser i leirer og fengsler. Vanskelighetene var meget store også i denne sak. Hos våre allierte, som bl. a. fryktet tysk misbruk, møtte ordningen alvorlige hindringer. Lange forhandlinger i London førte omsider til at man der

innstillet seg på å se gjennom fingrene med denne livsviktige sak. Etter hvert som det tyske nederlag ble klarere, ble det mulig å øke sendingene. Anslagsvis ble av norske statsmidler gjennom Relief-Centralen og Evakueringskontoret i Stockholm i den første tid disponert ca. 2 millioner sv. kr. for dette i egentligste forstand livsviktige arbeidet. For den norske Regjerings regning ble det også overført en million sv. kr. til videre formidling ved Anker og det Internasjonale Røde Kors. Nesten sikkert ble en stor del av disse verdier øket ved store svenske bidrag. Gavene ble også formidlet gjennom Y.M.C.A. og bl. a. Svenska Röda Korset og gjaldt alt fra matvarer og medisiner til klær og andre nødvendige ting.

Hovedarbeidet med forberedelsene var overalt blitt lagt på to linjer: Skaffe og føre frem på nær sagt en hvilken som helst vei næringsmidler og medisiner, senere også klær. Og videre: så hurtig som mulig fra alle tenkelige kilder å samle materiale til den fullstendige fortegnelse over de norske fanger, deres fulle personalia, oppholdssteder i fengsler og leirer og flere andre nødvendige opplysninger. Arbeidet med dette, som var sentralisert i Stockholm med sekretær Erik Bache som leder, ble drevet meget effektivt på alle hold i Oslo og Berlin, i Genève og London og også på andre steder. Det ble til kartoteker med over 7500 navn, stadig komplettert og korrigert og ferdig avsluttet i tide, slik at de innbundet kunne overleveres bl. a. grev Bernadotte noen dager før den svenske ekspedisjon avmarsjerte til Tyskland. Disse innholdsrike og merkelige bøker skulle bli helt uunnværelige for hele redningsaksjonen. Brukbare tyske oppgaver fantes ikke. Norge fikk senere «attest» for at nordmennene hadde bedre greie på sine fanger enn noen annen nasjon. Og hva bl. a. matpakkene angikk, ble det slått fast at en nøyaktigere punktlighet enn den som den norsk-organiserte utdeling gjennomførte blant fangene, kunne ingen andre oppvise.

Hva disse matpakker utefra, — hver enkelt av disse hjertets og håndens gjerninger fra private og offentlige kilder — kom til å bety fysisk og moralsk for våre forpinte landsmenn, skal vi utenfor murene nok aldri helt kunne forstå. Men enda noen få oppgaver over omfanget av hjelpevirksomheten hjemme og ute, bør vel trekkes frem her:

Den norske Stats organer hadde først ut på våren og sommeren 1942 mere effektivt kunnet øke sine matforsendelser til Tyskland. Høsten 1944 kunne Regjeringen bevilge 8½ mill. norske kroner til hjelp i redningsarbeidet. Snart hadde over 5000 matpakker hver måned kunnet gå

sydover i tillegg til det som ble sendt fra Norge. Norges Røde Kors hadde meget tidlig vært i virksomhet; alle militære fanger fikk 5 kg pakker hver måned helt til krigens slutt.

Også til de politiske fanger satte Røde Kors i gang forsendelser allerede i november 1942, dels også transporter av sild og fisk, men denne hjelp til de sivile fanger ble stoppet av okkupasjonsmakten i Norge etter ett år. Også betydelige mengder medikamenter fikk Røde Kors i Oslo formidlet under en lengre periode. Derimot ble Røde Kors både i Norge og Sverige ute av stand til å befordre brev o. l. til disse fanger. Men fra ledelsen i Oslo ble tidlig satt i gang mosjoner for frigivning av syke studenter. Tross alt kunne også visse konkrete opplysninger fra Oslo om fangene formidles hemmelig til Stockholm. Fra Sverige kom i nødsårene meget store forsterkninger fra offentlige instanser og private, mest formidlet gjennom «Hjælp krigets offer» og Y.M.C.A. som så stille og virksomt var på ferde overalt. Økonomisk var det dog Svenska Norgehjælpens store åpne hånd som aldri lukket seg for Norges sak, — tusener og atter tusener av pakker ble finansiert derfra i tillegg til de andre store hjelpeaksjoner. Også det danske Røde Kors og mange private og offentlige organer i Danmark var utrettelige, fra sommeren 1942 til mars 1945 gikk en jevn strøm av mat og medisiner og mangfoldige andre ting for tilsammen omkring 2¹/₂ mill. kroner sydover til våre fanger. Et viktig bidrag ble også de danske kollektiv-forsendelser av fiskevarer, klær og toalettsaker. Heller ikke de danske julepakker til studentene vil bli glemt. Offiserene fikk mengder av mat og medisiner fra private og offentlige danske institusjoner. I tillegg til de økede forsendelser ble også arbeidet utvidet hos alle med å formidle de hemmelige forsendelser til og fra hjemmet i Norge ved brev og hilsener. Her var «Berlinercentret» med dets uredde budbringere det alltid bankende hjerte; sjømannspresten og de unge hjelpere gikk med livet i hendene under sine farlige ferder.

Matforsendelsene og alle de andre kontakter fikk ikke bare etter hvert en avgjørende fysisk og moralsk betydning: de skapte også en sosial innflytelse av merkelig art der nede. Midt i all elendigheten fremkalte pakkene en slags overklasse med særlige begunstigelser. I en norsk fanges notater heter det: «Alle tyske funksjonærer i leirene kunne kjøpes, hvis man bare hadde mat. De som fikk Røde Kors-pakker eller bare noe av innholdet, kom til å tilhøre leirens aristokrati»; de andre uten

mat var «pariaer». Eiendomsrettens makt var gjenoppstått i dette helvete.

I august 1944 var den «Norske Fangehjelp» i Stockholm av ukjente grunner plutselig oppløst av en representant fra Regjeringen i London, og en helt ny ledelse av hele fangeproblemet i Sverige ble umiddelbart innsatt. Etter de retningslinjer som deretter var blitt anvist fra London og fortolket av vedkommende offisielle norske organ, skulle det ikke være anledning til å fremsette noe forslag om forberedelse av svenske hjelpe-aksjoner for avhenting av fanger i tilfelle av «kaos» i Tyskland. Hva det kunne gjelde i første rekke, var å be den svenske regjering om å hjelpe ved å bruke «politiske påtrykningsmidler og ved diplomatisk intervensjon og dernest ved å yte norske evakueringsorganer hjelp og støtte, når disse måtte be om det». En inntrengende anbefaling fra den avsatte «fangeledelse» i Stockholm om da å fremkalle en hurtigst mulig saksbehandling gjennom et «arbeidsutvalg» med noen få energiske representanter for svenske (særlig fra Utenriksdepartementet) og norske instanser foranlediget ikke noen norsk reaksjon i London eller Stockholm. Så hård måtte altså tolkningen av de alliertes militære retningslinjer i denne tid være. Men slik kunne det jo ikke være mulig at utviklingen skulle fortsette.

Dette var så sent som sist i oktober 1944. Representanten fra Regjeringen i London hadde for øvrig allerede i august opplyst at det fremtidige arbeid for fangene i Tyskland nå ville bli basert på vedkommende London-komités «alternativ A» (hjemsendelse først etter at Tyskland var kommet under alliert militær kontroll), «idet en ikke regner med å kunne bringe effektiv hjelp ved kaotiske eller lovløse tilstander i forbindelse med et sammenbrudd i Tyskland». Videre forutsattes ennå på dette tidspunkt «fangenes helbredstilstand å være så god at de kan transporteres uten spesielle hygieniske eller medisinske forberedelser eller særlige apteringer for oppholdet på transportskipene». Overfor dette hevdet det forhenværende fangestyre i Stockholm straks overfor Regjeringen at «der måtte kunne ytes rask og effektiv hjelp til fangene ved et eventuelt sammenbrudd. Man kan ikke under noen omstendigheter avvente en alliert okkupasjon av landet, før forholdsregler for fangenes sikkerhet forsøkes satt ut i livet». Allerede ved sin noe egenmektige «selvoppnevneelse» i april 1944 hadde for øvrig «Fangestyret» i Stockholm hevdet at forholdsregler måtte tas for å «forberede øyeblikkelig hjelp fra Stockholm til de norske fanger i tilfelle av kaos inntil de alliertes orga-

ners fremkomst til Tysklands indre.» I linje med dette standpunkt måtte Styret overfor Regjerings-representantens og annen offisiell norsk myndighet i Stockholm nå på ny hevde bl. a. følgende:

«En indre oppløsning i Tyskland behøver ikke å utelukke muligheten av at fangene nærmer seg landegrensene og heller ikke muligheten av adgang til tyske havner. En i tide forberedt hjelp med busser o. l. over den danske grense m. v. for å ta opp fanger og en passasje inn til vedkommende tyske havn av norske (eller i nødsfall svenske) transportskip under det internasjonale (eller svenske) Røde Korsets emblemer, må derfor i hvert fall forsøkes gjennomført. Styret har anledning til å tro at såvel C.I.C.R. (og dets faste delegasjon i Berlin med dennes ambulante organer i Tyskland) som det svenske Røde Kors og den svenske regjering med bl. a. dens konsulater rundt omkring i Tyskland ville være helt beredt til å intervenere hos sentrale eller lokale tyske makthavere for å gjøre slike hjelpeaksjoner med busser og skip mulig i videst gjennomførlig utstrekning. Det er kanskje ikke helt sikkert at en slik bistand skulle kreve SHAEF's (den allierte Overkommando's) forhåndssamtykke all den stund alliert herredømme forutsettes ennå ikke etablert; men dette måtte hurtigst prøves i London. Å sende norske hjelpefartøyer fra krigførende land til et kaotisk Tyskland utenfor alliert herredømme tør kanskje vise seg problematisk.» Videre nærte det oppløste «fangestyre» en «sterk engstelse for at en nyorganisering av fangehjelpen i Sverige og en omlegning av de tidligere planer på det nåværende tidspunkt ikke kan gjennomføres uten risiko for skjebnesvangre forsinkelser, selv om det nye kontor i Stockholm blir organisert uten opphold og av de beste kretfer som Regjeringen disponerer.» Denne fremstilling av 15. august 1944 kunne ikke fremkalle noen kjent uttalelse i London eller annetsteds.

Under alt dette hadde som nevnt forholdene i Tyskland utviklet seg stadig mer katastrofeartet. Og nye meddelelser fra London om den allierte ledelses holdning i fangespørsmålet måtte vel nå hemme alle forsøk på nye veier. Stillingen var meget vanskelig. Over 2 måneder var gått. Det var nå blitt så sent som sist i oktober. På tross av ethvert offisielt standpunkt, var det derfor åpenbart ingen vei utenom mer: det personlige, uoffisielle underhåndsarbeid i Stockholm måtte gjenopptas og nå gjennomføres helt ut.

Underhåndskontakten med det svenske Utrikesdepartement ble derfor straks på ny knyttet, ytterst forsiktig gjennom venner fra utlandet,

nå i viktige stillinger hjemme. Det var først sjefen for de politiske saker envoyéen Sven Grafström som formidlet problemet videre til den varssomme behandling som senere skulle føre frem; og envoyé von Post gikk i hans fotspor, han og flere andre svenske menn. Minister Grafström som var en av den svenske utenriksstjenestes dyktigste menn døde, også han, ved en ulykke. Det skjedde for en del måneder siden. Ennå en gang skulle blodspor minne om den vei redningens menn i Norden den gang gikk.

Tross de organisasjonsmessige endringer i ledelsen i Stockholm var kontakten mellom «tillitsmennene» i Berlin og den avsatte ledelse aldri blitt brutt. Fra adv. Hjort nådde i begynnelsen av november en fremstilling på Seips og hans vegne frem til Stockholm. Den var av avgjørende betydning og bestyrket den innstilling som «fangeledelsen» etter hvert mer og mer hadde funnet å være den eneste mulige og siste vei til redning. Særlig falt fremstillingens hovedpunkt sammen med den endelige konklusjon i Stockholm: den svenske regjering måtte søkes beveget til å intervenere. I Berliner-fremstillingen var også flere gjenytelser antydnet: utveksling av skandinaviske fanger mot tyske borgere i Norge og Finland eller mot viktige svenske varer, ja, endog mot sårede tyske kvinner og barn elelr sivile, i nødsfall mot soldater. Man måtte «kjøpe fangene fri». Og det hastet.

Den «illegale» kontakt med det svenske Utrikesdepartement for å søke brukbare veier varte inntil sist i desember. Kort før hadde fremtredende representanter fra hjemmefronten i Stockholm og noen høye offiserer i Stockholm sendt en telegrafisk henvendelse til Regjeringen i London om å få gjeninnsatt «fangehjelpens» tidligere ledelse. Etter forholdsvis kort tid ble nå den nystiftede ledelse fra London atter opphevet og ved årsskiftet kunne den opprinnelige ledelse, — denne gang med Regjeringens tilslutning til linjene i den norske hemmelige plan — straks helt offisielt gjenoppta spørsmålet i Stockholm. Blant annet gjaldt det en ren svensk aksjon, slik planene var utarbeidet i stillhet allerede i november. Denne november-plan skal her bare refereres i sine hovedpunkter: stillingen var jo den at en aksjon nå avgjort måtte prøves. Det sannsynligvis riktige utgangspunkt måtte være at en løsning bare kunne søkes, hvis man i hvert fall ikke blottet nazismens desperate prestisjebehov og ikke blandet inn noen annen krigførende makt. Det måtte bli en utelukkende svensk-tysk forståelse som kunne hindre allierte innsigelser. Men fremfor alt, — det måtte nå gjelde bare en red-

ningshandling før kaos, bare den kunne tenkes å komme tidsnok. Og nå måtte den prøves så å si med foten i stigbøylen: «rid i natt!» Følgende retningslinjer var trukket opp:

En rent svensk Røde Kors-delegasjon skulle så hurtig som på noen måte mulig søke den høyest mulige instans i Berlin til forhandlinger, — Himmler eller uten nøling hvem som helst. Forhandlingsdelegasjonen måtte bestå av meget høytstående svensker, helst under ledelse av en person som var i nær slekt med den svenske Konge, grev Folke Bernadotte. Oppdraget måtte føres frem i det skandinaviske broderskaps navn og i barmhjertighetens ånd. Det første forsøksvise mål burde være umiddelbart å søke visse fangegrupper friggitt eller benådet for kanskje midlertidig internering i tysk-okkupert skandinavisk land. Men hovedformålet måtte være å søke tysk samtykke i en eller annen form og i samråd med de tyske instanser uten opphold å forberede en ren svensk hjelpeekspedisjon. Den skulle bringe i hvert fall alle skandinaviske fanger i Tyskland og tysk maktområde nordover på et så tidlig tidspunkt som den tyske regjering måtte tillate. Selvsagt måtte det også være forutsatt at man fikk alliert stilltiende eller uttrykkelige samtykke. Noenlunde etter liknende retningslinjer var for øvrig en aksjon også blitt varsomt skissert muntlig allerede i september hos rette vedkommende i det svenske Utrikesdepartement. Den gang måtte imidlertid en slik hjelpeaksjon ennå forutsettes gjort med svenske fartøyer. Senere skulle jo hele transportspørsmålet kunne ordnes ganske annerledes effektivt over land med svenske og danske biler og «busser».

Av særlige grunner er det her nødvendig å nevne at den norske plan selvsagt fra første stund uttrykkelig omfattet også våre danske brødre. Men under selve den forberedende forhandling i Stockholm måtte i en viss periode flere ting bare få varsomme uttrykk. Senere, særlig etter møtene med den danske hjemmefronts menn, skulle det felles nordiske problem uforglemmelig kunne behandles uten noen utenforliggende hensyn.

Innenfor de bestemmende allierte og norske kretser, som hadde alle avgjørelser i sin hånd i London, syntes den nye plan, sammenholdt med de allierte militære retningslinjer, åpenbart bare å ha svak jordbunn å vokse frem i. Ennå i desember hedet en viktig og ellers gunstig norsk militær-teknisk rapport at «sjansene var små» for at en slik plan kunne gjennomføres. Stockholm hadde tidligere rapportert til London at svenskene var villige til straks å prøve å oppnå tysk samtykke til fri-

givelse for «fritt opphold» i Norge av flest mulig av våre sjøfolk. De skulle utveksles mot visse tyske militære, eventuelt transportert gjennom Sverige, men «uten presedens». Det var på det tidspunkt ennå 190 sjømenn i live. Men forespørselen førte ikke frem i London; den hadde «ikke muligheter for alliert samtykke».

Det underliggende grunnlag for en mulig gjennomføring av den nye plan måtte nå være at de siste erfaringer om nazistenes innstilling til samtlige studenters hjemsendelse skulle vise seg så gunstige at man turde gå videre. Ved mulige forhandlinger om den store nye aksjon skulle så Himmler og hans feller få den propagandamessig så velkomne sjanse til å kunne fremstille alle nordiske, germanske fangers frigivelse som en nazistisk nådeakt. Da måtte det høyspente tyske prestisje-kompleks kunne bli fjernet.

Det norske forslag av november var etter hvert blitt nøye prøvet i Utrikesdepartementet og ble til slutt betegnet som «mycket intressant». Etter hvert som mulighetene var blitt noe mer klarlagt, kunne arbeidet i Stockholm gå meget effektivt fremover. Den svenske legasjon i Berlin, som hurtig og nøye rådførte seg med norske tililtsmenn der nede, skulle legge både hele sin vilje og hele sitt hjerte i vektskålen. At den svenske minister Richert så positivt kunne manøvrere på de da og senere så kritiske tidspunkter, skulle få den største betydning også for Bernadottes forhandlinger med Himmler. Norge skylder ham og flere av hans medarbeidere meget fra denne tid. Det gjaldt ikke minst den vanskelige kunst å gå utenom nazismens høyspente diplomatiske kanaler og komme frem hurtig, for enhver pris! Under alt dette var det et ideelt samarbeid med våre norske tililtsmenn i Berlin og deres hjelpere; de var ute på farefull ferd alle vegne. Hele det svensk-norske apparat der nede var meget beundringsverdig.

Det begynte å lysne for alvor.

Ganske lenge før den norske plan var kommet til underhånds-behandling i Stockholm, var det, som tidligere nevnt, i all stillhet tatt føling også med grev Bernadotte. Han tjenestegjorde ved militærstabene i i Stockholm, men var samtidig Svenska Röa Korsets vise-president. Prins Carl hadde som president allerede tidlig ønsket en nordmanns nærvær under tallrike Røre Kors-styremøter, og på den måten hadde den norske representant for relief-virksomheten og fangesaken tidlig hatt personlig kontakt også med Folke Bernadotte om mange forhold. Dette skulle vise seg nyttig allerede nå, for snart skulle det store spill

begynne. En dag måtte vel valget av forhandlingenes svenske leder i Tyskland hurtig overveies og så treffes av den såkalte blinde skjebne. Den er ikke så blind som mange tror. Det kunne vært mange menn med mot og hjerte i Sverige som stod rede, men hvem stod samtidig så høyt på den sosiale rangstige og hadde den nesten fysiske appell som måtte kreves for å trenge tvers igjennom alle ting der neder?

Folke Bernadotte nøt nok allerede nå et ganske høyt omdømme i Sverige. Men kanskje var ikke så mange fullt oppmerksomme på hans usedvanlige positivitet og handlekraft og nesten det viktigste: hans nesten lidenskapelige vilje til å lykkes. I tillegg til dette hadde han også et overveiende fortrinn i det daværende Tyskland: han var i nær slekt md Sveriges Konge. Da saken senere foreløpig ble forelagt Bernadotte under hånden, aksepterte han på stedet. Sjelden har vel en mann av så høy byrd uten nøling grepet en så hasardiøs oppgave. Et lite trekk fra hans utpregede taktiske sans var bl. a. at han før avreisen til Berlin i februar umiddelbart før forhandlingene der med tanke på nordmennenes hat til Hitler plutselig spurte: Hvor høyt opp i nazismens jungel kan jeg gå under forhandlingene? Det ble svart at om nødvendig måtte han gå like til djevelen. Godt, så var også det klart.

Det hadde vært en ganske hard tid også i Stockholm midt under all var overflod der. Jo mere friheten nærmet seg for alle oss utenfor, dess sikrere var døden kommet nærmere dem der nede. Men så skulle nå endelig et siste forsøk på redning kanskje få sin form: tiden for de hyp-pige kontakter med Berlin og de mer konkrete muntlige forhandlinger i det svenske Utrikesdepartementet var nå forbi. I begynnelsen av februar kunne det endelig formelt bli overlevert utenriksminister Günther en skriftlig oppfatning om en utelukkende svensk hjelpeaksjon på kortest mulig frist. Dette skjedde selvsagt først etter innhentet telegrafisk samtykke fra Regjeringen i London. Men i realiteten var jo nå den store svenske aksjon ferdig forberedt og arbeidet i full gang. Etter hvert ble det jo flere formelle fremstillinger og Günther kunne snart bemyndige «fanghjelpens» norske leder til formelt å overbringe grev Bernadotte det norske ønske om å få ham som forhandler i Tyskland. Den sak var som tidligere berørt allerede ordnet i realiteten. Günthers holdning var klar i hine dager, — mange mener at han aldri glemte Norge. Beveget var hans offisielle muntlige tilsagn den formiddag han etter regjeringsmøte sa at Sverige uten videre ville springe inn. Denne Sveriges regjer-

ings og utenriksministerens hurtige og så behjertede svar på det norske fremlegg om hjelp skal meget lenge minnes i Norge.

De viktigste sivil-militære forberedelser til oppsetning av et svensk hjelpekorps under Röda Korsets tegn var øyeblikkelig satt i gang. Anmodningen til Bernadotte var naturlig blitt gjort med samtykke fra Prins Carl, som straks den 12. februar selv skrev en fullmakt for Folke Bernadotte som forhandler. Her ble det fremhevet at hans oppdrag i Tyskland skulle fullføres som Prinsens representant. I et memorandum på tysk redegjorde Prinsen samtidig for Bernadottes forhandlingsoppdrag på Svenska Röda Korsets vegne. Det var allerede kjent under hånden at både Prins Carl og Bernadotte hadde fått meget positiv støtte av Günther som endog skulle ha sagt at Folke «kunde hota i Berlin» og at han kunne si noe i retning av at Sveriges regjering ikke kunne ta ansvaret for de utslag som bevegelsene i det svenske folk kunne få etter de seneste begivenheter. På beundringsverdig kort tid hadde Sveriges regjering nå tatt den avgjørende bestemmelse helt ut.

Den svenske utrustning av det sivile Røda Kors-detachement var «lyn-snart» satt i gang under ledelse av oberst, senere general Gottfrid Björck, hvis handlekraft og hele innsats både under den høyt effektive oppsetning av korpset og under den grunnleggende kommandoledelse den første tid fikk avgjørende betydning.

Det norske Evakueringskontor i Stockholm hadde på sin side best mulig forsøkt å forberede et antall busser med fullt utstyr til disposisjon for Svenska Røda Korset på kort varsel. Men det førte ikke frem, det var for sent. Svenskene kunne hurtig skaffe alt materiell fra Arméens depoter.

Etter Björck, i siste halvdel av mars og helt til slutt, lå hjelpekorpsets glimrende sivil-militære ledelse under major Sven Frykman. Samarbeidet med danskene ble tatt opp allerede 8. mars.

Allerede sist i februar meddelte den svenske regjering at Sverige ville ordne og bekoste alt selv. Også transporten av detachementets bensin og øvrige utstyr, som bare kunne sendes sjøveien, voldt de tekniske instanser megen kummer. Endog lufttransport ble overveiet. Også disse problemer var egentlig forutsatt ordnet av oss, men svenskene overtok også her det hele, både økonomisk og i handling. Samtidig med de materielle disposisjoner måtte man også overveie spørsmålet om å forberede en kanskje uomgjengelig luft-transport av fangene, i så fall med norske eller amerikanske fly, hvis landeveiene skulle bli ufremkomme-

lige. Enda et fortvilet problem meldte seg: Mulige forhåndsdisposisjoner hos det Internasjonale Røde Kors for det tilfelle at Sverige i siste øyeblikk skulle komme i krig med Tyskland. I Hitlers galehus var alt ennå mulig, og én instans *måtte* beskytte fangene, hva det enn hendte. Skjebnen ville at også denne bekymring ble overflødig.

Men forutsetningen for hele hjelpe-ekspedisjonen måtte selvsagt være at den i hvert fall kunne tolereres av den øverste allierte krigsledelse og sikres mot ødeleggelse ved luftangrep; de hadde jo nesten nådd sitt klimaks over hele Tyskland. Og allerede tidlig var man oppmerksom på en nesten like viktig sak som de allierte dog ikke kunne være herre over: Under redningsaksjonen måtte de tusener og atter tusener fremmede fanger ikke kunne sammenblandes med de nordiske. Også her gjaldt det jo livet. Dessverre skulle sikkerheten mot luftangrep bli temmelig illusorisk. Krigens jernhårde krav kunne ikke gi åpning for full garanti fra de allierte og dette skulle få skjebnesvanger følger. Mere effektive tilsagn om slik sikkerhet kunne naturligvis lettere bli gitt fra tysk hold.

Den 17. februar om morgenen fløy Bernadotte med tysk maskin til Berlin, — til det første møte med Himmler. Han sa selv at han ingen illusjoner hadde. Om aftenen den 19. traff han Gestaposjefen på møtestedet, et stort lasarett ved Hohen-Lüchen. Bernadotte ble kjørt dit av en av de få kanskje gode menn der nede, Brigadeführer Schellenberg. Folke Bernadotte trodde selv at «företaget inte skulle kommet istand om inte Schellenberg lemnat et så kraftig stöd». Nå hadde en nordmann i en av fangeleirene tidligere gitt et vink om at Himmler midt under Ragnarokk ennå hadde bevart en hobby; han var sterkt interessert i nordisk rune-vitenskap. Bernadotte hadde derfor taktisk smart tatt med seg som gave et verdifullt arbeid om svenske runeinnskrifter fra omkring 1600. Bernadotte sier i sin bok «Slutet» at «Himmler ble märkbart rörd» og sa at han «var djupt gripit» over å motta en slik gave under disse forhold. Denne sammenkomst var ordnet gjennom minister Richert og — sikkert med meget stor vanskelighet — formidlet ved utenriksminister von Ribbentrop som for sitt vedkommende like før hadde motarbeidet enhver svensk intervensjon. På Bernadottes første alternative krav om internering i Sverige svarte Himmler halvt spøkefullt: «Aha, — Schweden wird wiederum Polizeitruppen ausbilden!» Etter meningsutvekslinger om fangeantallet som Himmler beregnet la vere enn Bernadotte, ga gestaposjefen langsomt etter. Til slutt ble han prinsipielt villig til å la alle fangene samles i én leir i Tyskland. Men

transportene måtte svenskene selv greie. Schellenberg fikk så i oppdrag å forhandle videre med Bernadotte om de forskjellige detaljer. Og det ble nå endog tilbudt å skaffe tyske fly til fangenes transport til samleleiren, men dette måte snart falle bort. Bernadotte fortalte senere også mange pussige ting både om gestaposjefen og den utrolig oppblåste Ribbentrop. Det skulle vise seg at Bernadottes åpne tale og kanskje også de små vennligheter hadde hatt betydning. De små ting er stundom merkelig store. Det hele hadde kanskje i noen grad vært forberedt av andre på forhånd; men møtet mellom de to ble helt avgjørende. Man tør vel si at det var det onde og det gode som møttes, — med det godes evige seier til slutt.

Som alle husker ble det snart noenlunde klart at Himmler nå også i handling ville gjennomføre at norske og danske fanger ble overført fra fengsler og leirer til den store samleleir i Neuengamme ved Hamburg. Og dette skulle kunne skje under tilsyn av svenske Røde Kors-delegater. En liknende leir skulle opprettes for danskene. Så skulle det bli den svenske Røde Kors-avdelings oppgave, snart også i samarbeid med danskene, å hente alle de nordiske kvinner og menn fra fengsler og leirer langs de tusener kilometer lange veier rundt omkring i hele Tyskland. Allerede tidlig hadde man regnet med samarbeid med det såkalte «Jyllandskorps». Men nære kontakter med en slik «illegal» instans kunne jo skade den svenske ekspedisjon som formelt måtte operere under tysk beskyttelse.

Det hele gled dog etter hvert over i et ideelt svensk-dansk Røde Kors-samspill. Like sikkert som de uredde svenske transporter gjennom alle farer vil erindres, skal nok også alle huske det danske Korp's og «fiskebilenes» og mange andre hjelperes effektive og varmhjertede innsats under de lange ferder inntil den siste dag. Alle skandinaviske fanger skulle nå straks forsynes med nye tilførsler av mat og klær, få medisiner, toalettsaker og pleie av Røde Kors-søstre og andre med gode hender og varme hjerter. Også brever kunne de nå få sende hjem og ta imot. Det ufattelige åpnet endelig sin tunge dør.

Etter hvert som frontene i øst og vest rykket mot hverandre, ble hovedmassen av alle slags fanger drevet inn i Midt-Tyskland eller de ble «likvidert», når de ikke kunne marsjere eller bli befordret mer.

Professor Seip nevner i sin bok fra Tyskland en beretning fra en kamerat som var dansk fange i Sachsenhausen: Kort etter at nordmennene og danskene var ført fra leiren, omkom en mengde fanger ved

bombeangrep. Den 21. april måtte leiren rømmes. Seips kamerat ga en rystende skildring av hvordan rømmingen foregikk. «De som ikke maktet å følge med, ble drept ved nakkeskudd. De andre måtte marsjere natt og dag nesten uten mat og drikke, de ble så løslatt en dag i en skog i Mecklenburg; de fikk ingen anvisning på hvor de skulle gå hen, men måtte ta seg frem på egen hånd. Alt dette unngikk de norske og danske fanger.»

Lidelsene var grenseløse for titusener, og mange døde midt foran den store frihet. Aldri vil menneskene få fulle opplysninger om disse redsers omfang. De store lidelser får sjelden ord. Allikevel hadde det under hele fangenskapet ikke vært redselen og døden som behersket det hele mest, sier et par norske beretninger, — det var hungeren, natt og dag den evige hunger. Det fantes fanger som bare veiet 30 kg. «For en brødbit kunne hva som helst kjøpes, for brødets skyld stjal man, angav hverandre og myrdet.» I N.N.-leirene voldte utpining og mord en meget høyere dødsprosent enn andre steder; i Natzweiler overlevet bare omkring 260 fanger av 500. De var blitt nektet matpakker. La oss erindre det lenge: uten de små ting i papir skulle tusener fanger ikke sett Norge igjen.

Om den nesten utrolig hurtige utvikling på tysk jord hadde Utrikesdepartementet i Stockholm holdt den norske instans nøye underrettet, og rapporter ble regelmessig sendt London telegrafisk. En time etter den første tilbakekomst fra Berlin 21. februar refererte Bernadotte de vesentligste ting i telefonen. Neste formiddag bad han om et møte på tomannshånd i sitt hjem på Dragongården i Stockholm. Det var den første stille vårdag med den første varme sol. Hans hustru — som ingen kan glemme som en gang har møtt henne — satt på gulvet og lekte med barna. Men snart ble det lunsj alene på verandaen i det velsignede vær, og Bernadotte fortalte merkelige ting om det som var skjedd, om Himmlers løfter og det sikre håp for våre fanger, — et mirakel på randen av avgrunnen. Vesentlige deler av hans beretning ble tatt inn i hans bok «Slutet» og skal ikke refereres her. Den overhengende livsfare for fangene var avverget i den 12. time. Første runde var vunnet. Begivenhetene skulle nå utvikle seg videre som et skred.

Bernadotte hadde selvsagt etter tilbakekomsten fra Berlin hurtigst meldt seg hos Kongen i Uppsala. Kong Gustaf hadde vært «mycket glad» og hadde bedt Folke Bernadotte neste gang si Himmler en personlig takk for gestaposjefens forståelse og tilføye at Kongen var «per-

sonligen livligen intresserad av at den vidare utvecklingen skulle få ett synnerligen gynnsamt förlopp.» Det kongelige budskap ble omgående referert for den tyske minister i Stockholm. Det var et typisk trekk at umiddelbart etterpå ble den svenske minister Richert for første gang i sin tjenestetid i Berlin plutselig buden til utenriksminister Ribbentrop til lunsj. Den personlige forfengeligheit blomstrer selv på slagmarken. Også den senere utvikling viste at i de mest kritiske perioder hadde det vært av stor verdi at den svenske Kongens person så å si var kommet med i spillet.

Ennå hadde den farlige vei for den store redningsaksjon ikke vært sikker. En viss risiko kunne ligge i at kanskje tenkelige refleksjoner i den svenske presse ennå kunne berøre den tyske nazistiske prestisje og få plutselige og uberegnelige følger. Informasjoner var derfor gitt fra vedkommende svenske instans i tide, og den svenske presse forholdt seg 100 % taus: En direkte dødelig fare under selve redningsaksjonen var risikoen ved de ufrivillige allierte luftangrep. Flere forestillinger i saken hadde vært gjort gjennom London fra nordisk side med alle nødvendige oppgaver om den svenske og den danske ekspedisjons kjennetegn og sannsynlige operasjonsbaser. Men ennå så sent som 16. mars, altså mens svenskene og danskene var i full gang, telegraferte London at ingen formell garanti kunne gis mot bombing. Men selvsagt måtte britene og amerikanerne stadig holdes underrettet om ekspedisjonenes rute. Den svenske regjering besluttet å la både redningskorps og fartøy arbeide videre uten aliert leide og uten positiv garanti. Danskene gjorde likeså.

Så skulle da endelig dette merkelige nordiske korstog begynne. Den 15. mars var Bernadotte på ny fløyet sydover. Han var nå forsynt med bl. a. våre uunnværlige kartoteker over alle kjente fangers oppholdssteder og personalia m. v. Dagen etter fikk den svenske avdeling også med seg en del nokså effektive norske saker i tillegg til det som tidligere var sendt, bl. a. atskillige tusen dollar og svenske kroner i pene sedler, som en første trøst til fangene, og naturligvis også nye matpakker og klær og en del hundretusener sigaretter, — det skulle nok smake! Tidligere var det lagret meget store kvanta matpakker i Alt Döbeln, og det Internasjonale Røde Kors holdt 60 000 pakker parat i Lübeck for utsultede fanger. Også meget annet var ordnet i god tid. Den svenske ekspedisjon var naturlig også rikelig utrustet med medisinske hjelpemidler, og danskene hadde som alltid forberedt alle tenkelige hån-

rekninger. Fra London kom det tilbud om forskjellig materiell, men den svenske armés depot dekket alle vesentlige behov.

Imidlertid var Bernadotte blitt stanset i Malmø, og det ble nødvendig å vente to døgn på en brukbar pause i den voldsomme bombingene av Berlin. Men han kom seg snart videre.

Også det svenske Røde Kors-fartøy med tysk flyeskorte var blitt forsinket med sin dyrebare last av bensin og mat og legemidler; minefaren og uforutsette forhold holdt fartøyet 3 døgn tilbake.

Det store svenske detachement stod klart til avmarsj 8. mars. Nære 350 våpenløse nordiske korsfarere skulle dra landeveiene sydover og inn i Hitlers brennende rike. Det var 95 biler og et stort antall ambulanser og lastebiler og en mengde materiell til underhold og sykepleie, — den store og oppofrende innsats av Svenska Röda Kors-delegater og søstre gjorde et uforglemmelig inntrykk. Alt var selvsagt i Röda Korsets tegn, og de hvitmalte kjøretøyer hadde det store kors malt på takene for å avverge flyangrep. Den sivilmilitære leder og organisator oberst Björck, gav den siste parole: «. . . Ingen svenske må gi opp før alle veier og alle muligheter er stengt.» Av forskjellige grunner hadde avdelingen ikke kunne nå frem til sitt første mål Friedrichsruhe før natten mellom 12. og 13. mars. Der tok Bernadotte snart imot dem og rapporterte hjem: «Personalet gir et overordentlig godt inntrykk, og når det først kan komme i gang, skal det sikkert fylle sitt ansvarsfulle verv på en førsteklases måte.» Han fikk rett. I en omtale av det svenske detachement sa Bernadotte i juli 1945 følgende: «Takket være de svenske militære myndigheters imøtekommenhet og dyktige organisasjonsevne ble dette detachement, som var militært organisert, et overordentlig effektivt instrument for gjennomføringen av den svenske humanitære hjelpeaksjon.» Alle som redelig hadde arbeidet for å redde så mange som mulig, skulle «dele æren av aksjonens lykkelige gjennomføring.»

I Tyskland var det nesten straks oppstått betydelige vanskeligheter; tyskerne ville ikke åpne leiren i Neuengamme før svenskene var villige til å flytte flere tusen internerte polakker og russere og andre fanger den 250 km lange vei til Braunschweig og Hannover. Det var ingen tid å tape og ingen annen utvei: den svenske kommando tok transporten på stedet. Tyskerne oppga senere på mange steder nedover færre fanger enn listene fra Stockholm og København viste. Og fangene måtte så å si presses frem både fra gjemsteder og fra syke-celler og fra de utrolige tyske «æresfengsler» ensomme huler. Det ble gang på gang nesten ugjør-

lig å lokalisere mange av dem på de forutsette steder; der hadde vært stadige omflyttinger, og dette fortsatte samtidig som fangevokterne ikke torde ta risikoen ved å gi opplysninger om de nye oppholdssteder. Men ved alle tenkelige midler nådde den svenske og danske hjelp på en beundringverdig måte som regel frem.

Det svenske detachements første peloton drog avsted fra Friedrichsruhe i morgengryningen den 15. mars. Det gjaldt først 300 nordmenn i Sachsenhausen. En neste transport med to peletoner måtte beregne 6—7 døgn til Syd-Tyskland etter 600 fanger. Slik fortsatte det i nesten alle retninger. En enkelte transport-avdeling ble stanset helt. Bernadotte måtte på ny oppta forhandlinger om å få sette inn en annen svensk transport-kolonnie under kaptein Hultgrens kommando, som kanskje skulle kunne føre frem 75 fanger ad gangen over Lübeck og grensestasjonen Krusaa. Også denne utvei holdt på å bli stengt på grunn av inetriger fra sikkerhetspolitiets onde sjef Kaltenbrunner som ville få Himmler til å ta tilbake sine tidligere løfter om saken til Bernadotte. Men Brigadeführer Schellenberg motarbeidet sin kollega, og veien over Lübeck skulle nå åpne en ny stor rute for transportene. Den merkelige gestaposjef stod fast ved sine løfter til Bernadotte like til det siste. Selv en hyene kan plutselig vise et vemodig trekk.

Snart kunne det nå telegraferes til London at generelt var fangene i god kondisjon, ikke minst som følge av matpakkene. Og noen dager senere: «Transportene pågår nå siden 17. mars i alle retninger. Alt går bra.» Noe senere var 3 200 norske fanger transportert til Neuengamme, hvor man skulle få egen seng! Det ble mat nok, men ellers mest en drøm om sengen hjemme. — I alt ble etter hvert ca. 4 800 norske fanger innkvartert i denne samleir.

Fangenes marsj nordover og selve transportene ble meget effektive allerede i annen halvdel av måneden. Etter oppgavene i Sverige var der inntil 15. april friggitt 5 200 sivile skandinaviske fanger og 186 kvinner fra Ravensbrück samt 1 500 danske politimenn og antakelig 7—800 jøder, tilsammen ca. 8000 mennesker på dette tidspunkt. En senere oppgave gir antallet av de norske fanger i Neuengamme omkring 8. mai til 3 500 mann, hvorav 250 syke som for øvrig kort før allerede var blitt hentet til Sverige.

Folke Bernadotte var i påsken kommet nordover til Neuengamme på inspeksjon. Den begivenhet vil nok erindres av de fanger som var stuet sammen der i en svær kaserne med 10 små barakker omkring, hver på

500 fanger. Her skal ikke gjenkalles i erindringen hvordan fangene hadde det, selv i denne forholdsvis leveligere tid.

Men invasjonen og dens fryktelige følge kom stadig nærmere. Alle tenkelige midler måtte oppdrives for å hindre tidstap. Og enda en ny fare var oppstått: Tidligere, i mars, var jo flere fengsler og leirer ved østgrensen kommet inn under russisk herredømme. Hva ville skje der? Sovjet hadde ikke gitt oss noen positiv ordening for fangene. I Stockholm hadde den russiske legasjon den 3. februar fått overlevert en fremstilling utarbeidet på russisk om redningsaksjonens forutsatte arbeid også på russisk behersket territorium. Samtidig bad man om russisk beskyttelse for de fanger som kom dit. Sovjet-legasjonen fikk også straks de norske kartoteker og annet materiale. Noen reaksjon på dette ble aldri kjent i Stockholm. Så sent som medio mai ble to grupper fremmede krigsfanger på tilsammen 1050 mann, mest offiserer, lokalisert i russisk nyokkupert område og senere ved norsk intervensjon i London transportert ut av Tyskland. Men flere leirer på Sovjet-området, bl. a. Stutthof, var nå blitt helt utilgjengelige, og ingen fanger derfra kunne bli evakuert til Neuengamme.

Om de norske krigsfanger i Luckenwalde var tidligere rapportert at deres kår var dårlige, men levelige; etter senere tilførsler var forholdene blitt ganske bra. Og for dem var frigivelse i hvert fall folkerettslig sikret. Så sent som 5. mars hadde general Ruge opplyst at bare én mann var syk. Ruge ville ikke selv reise før den siste fange var fri. Den 18. april oppsøkte advokat Hjort m. fl. generalen og de andre offiserer for siste gang i Luckenwalde. Advokaten med følge ble flere ganger arrestert av russerne; den 12. mai forsøkte han igjen å få kontakt, stadig med en av sine sønner som sjåfør, senere også sammen med pastor Vogt Svendsen; de drev etter hvert den rene jakt etter våre offiserer. ,

Senere ble det opplyst at samtlige offiserer skulle transporteres til Leningrad—Murmansk for å hjemsendes den vei. Allerede to dager tidligere var derfor 806 offiserer blitt sendt østover. Bare en del eldre og nå ikke helt friske offiserer var tilbake i Luckenwalde. Men 64 rømte snart vestover og noen av dem nådde de amerikanske linjer. General Ruge med adjutant var blitt ført til marskalk Konjev's stab i Haldau. Ruge hadde visstnok ca. 8. mai telegrafert protest til Stalin mot transporten av offiserene østover. Generalen ble deretter hentet til Moskva med fly, og offiserene i Øst-transporten ble dirigert mot Dresden-distriktet. Nå begynte Hjort forhandlinger om evakuering over

Danmark, stadig bistått av sin meget effektive tolk, major Bulukin. Russerne viste forståelse, men avgjørelsen måtte fremdeles komme fra Moskva. Omsider kunne hjemtransporten delvis skje over Danmark. Det var en særlig dansk konvoi under avdelingschef Finn Nielsen i Socialministeriet som lykkedes å komme inn i den russiske sone med alt materiell. Med skip drog så endelig de fleste hjem til Oslo 5. mai etter en stor fest hos danskene i Aarhus.

Lenge hadde de danske og svenske redningskolonner vært i full gang på alle marker. Etter hvert skulle de bittert få erfare at de inntrengende appeller for å unngå alliert lunftangrep ikke hadde fått tilstrekkelig effektive virkninger. Mange bombeangrep truet dem, og både den svenske og den danske hjelpeekspedisjons folk og tallrike fanger av mange nasjonaliteter måtte under transporten ofte søke farefull dekning i skog og ruiner.

Det vil vel være riktig å referere enkelte ting fra de svenske og danske transporters ferd i denne tid, — slik som de ganske kort kan skildres fra svenske og danske beretninger:

Ved den svenske avdelings ankomst til Sachsenhausen var tilstandene fryktelige. Da Røda Kors-mennene og lottene plutselig stod utenfor med 30 hvite busser og sin varme menneskelighet «kunne det ikke være mulig», berettet en av fangene, «det måtte være en drøm». Omkring 2 200 norske og danske fanger ble ført ut av dette helvete; de mente selv at 80 % av dem hadde vært reddet gjennom matpakkene. Den 18. april ved hovedkvarteret i Friederichsruhe hadde det vært et hårdt angrep fra luften som såret 4 danske hjelpemannskaper og skadet 14 danske vogner. Senere bukket også en mann av det danske karantene-mannskap under, det var gruppefører G. H. Simonsen i Statens Civile Luftvern; han var blitt smittet av flekktyfus midt under sin gjerning. Det var livsfarlig å ferdes på de veier våre svenske og danske brødre nå drog frem. For å komme en angrepet transportkolonne til hjelp den 25. april kjørte 6 danske busser og en svensk personvogn til Wismar-Schwering. Den 28. kom de frem til den svenske løytnant, nåværende kaptein, Gösta Wilhelm Hallqvist's kolonne; han var såret og fikk et meget langt sykeleie. Han har dyrt fått betale sin innsats. En av hans beste menn, den dyktige bilkolonnefører Erik Viggo Ringman, var drept. La oss huske disse menn.

Under dette angrep ble også 26 fremmede fanger drept og hårdt såret. Det var franske kvinner på vei til sine hjem. Luftbombardementet fort-

satte og krevet mange nye liv blant dem som nå søkte friheten. Under en svensk transport ved Plön ble 20 passasjerer drept. Merkelig nok er det ikke kjent at noen norsk eller dansk fange ble alvorlig rammet under disse transporter. Det måtte imidlertid etter hvert synes meningsløst å føre disse stakkars mennesker tilbake til friheten for så etter hvert å se dem skutt ned bortover veiene. Men ennå skulle over 3 000 ikke-nordiske fanger hentes ved månedsskiftet —.

Flere av de svenske Röda Kors-soldaters kontrakter var etter hvert utløpet, så mange måtte hjem til nye plikter. De senere og mest omfattende aksjoner ble deretter gjort med omtrent halvdel av det svenske detachement og alle disponible danske transportmidler. Nå gjaldt det livet enda mer enn før.

De svenske og danske operasjoners grusomste fiende hadde snart gjort seg enda sterkere gjeldende. Som tidligere nevnt, var det fra Stockholm og København søkt beskyttelse både i London og Berlin mot flyangrep, men noen full garanti kunne de allierte ikke gi. Under flyalarm måtte det derfor kjøres med slokket lys, eller alle mann måtte gå i dekning. De modige svenske motor-ordonnanser — og mange andre — tok i denne tid risikoer som var en dåd for seg. Svenskene hadde forlatt sitt hovedkvarter i Friederichsruhe medio mars. Snart etter ble hele slottet lagt i ruiner av tre store flybomber. På det svenske detachements store kart over Tyskland måtte krigssituasjonen militært inntegnes et par ganger daglig for å bedømme transportenes muligheter.

Den 12. april om morgenen kom der beskjed om at omkring 450 norske og danske jødiske fanger kunne hentes i Theresienstadt, nordvest for Prag. Men detachementet skulle da også ta ca. 400 franske fra Syd-Bayern. Valget stod mellom svenske og danske transportmidler, og man måtte velge de svenske bensindrevne vogner som hadde betydelig større marsjhastighet. Etter oppstilling klarla ledelsen den «ytterst store risiko som denne reise var forbundet med». Hver mann måtte nøye overveie om han ville følge med eller ikke, — med tanke på hjem og barn. Den som mente at han ikke burde følge med, skulle tre et skritt frem. Ingen mann rørte seg. På veien forbi Friedrichsruhe var innløpet offisiell tysk beskje om av all makt å hindre reisen. Men kolonnen, 23 busser og 6 lastebiler med motorsykler og alt tilbehør, fortsatte sin ferd. Etter store risikoer og mange vanskeligheter kom ekspedisjonen frem til Theresienstadt 15. april. Leiren var helt isolert fra utenverdenen. Det heter videre i en rapport: Her var tyskernes propagandaghetto; jødene hadde her

et slags selvstyre med egen administrasjon, egen bank, politi, domstoler og andre institusjoner. Alle sammen var på benene. Der var omkring 60 000 jøder internert i byen; nå stod de langs gatene for å være vitner til de norske og danske jøders avreise. På torget spilte et orkester. «Der var ingen frihet i disse menneskers øyne.» Beskrivelser fra tilstandene i Auschwitz, hvor man jo regnet med at mellom 4 og 5 mill. jøder ble myrdet, skal ikke tas opp igjen her. Neuengamme var beryktet som en av de verste konsentrasjonsleirer i Tyskland, da den ble valgt som samleir på veien hjemover. En nøktern norsk fange skildret selve innkvarteringsforholdene slik: I rom på 8 m² hadde det tidligere ligget 140 mann; i et liknende rom lå 400, alle i sult og frost og grenseløs urenslighet i månedsvis med prylestraff, slavearbeid og dødsdom til stadighet. Etter Stalingrad ble behandlingen mindre grusom, og i de siste 14 dager før befrielsen ble all dyrisk teknikk omlagt til mere menneskelig ferd. — Men tilbake til befrielssaksjonen i Theresienstadt: kjøringen måtte nordover gå mellom tyske tropper og det gjaldt å holde seg utenfor de fremstormende russiske linjene. I de tyske avdelinger var størsteparten 15—16 års gutter i kamuflerte uniformer og tungt belastet med automatvåpen og all slags tilbehør. Redningskolonnen måtte nå så å si bukte seg fremover; den ene vei etter den annen ble stengt og risikoen var meget alvorlig.

Et kort utdrag av en annen svensk rapport bør også nevnes: Neuengamme ble evakuert 20. april, og leirene nord for Berlin ble nå mer og mer truet av den russiske storoffensiv; fangene måtte uten opphold forsøkes reddet. Det gjaldt først konsentrasjonsleirene i Neu Brandenburg og Ravensbrück. I den siste leiren ble antallet av alle nasjoners kvinner anslått til minst 10 000. De allierte jagerfly herjet nå fryktelig over veiene ved Lübeck. Men svenskene kom uskadd frem. Neste morgen begynte innlastingen i Ravensbrück. Kvinnene var oppstilt i mørket på en gårds plass. På slaget 4 marsjerte avdelinger på 40 kvinner inn i bussene, som hver hadde plass til 25. «Intet kan beskrive de stakkars menneskers utbrudd av glede.» En annen svensk kommando måtte søke nye nasjonaliteter i Ravensbrück. Den 25. april tok den opp 1000 mennesker med 50 fanger pr. buss. Det var kvinner, i storparten polske jøddinner og omkring halvhundre barn som var født i leiren; underveis kom enda noen små mennesker inn i denne elendige verden. I tillegg til alt dette måtte andre nasjonaliteter stadig forflyttes, når skandinav-

iske fanger skulle overføres fra fengsler og leirer til gjennomgangsleirer for transport mot nord.

Enda en svensk rapport sier: Det gjensod å redde mange tusen fanger i leirene nord for Berlin. Svenskene kjørte uten stans mellom leirene og den danske grense. Det ble nødvendig å skaffe mer transportmiddel med høy fart, forat det ikke skulle bli for sent. I den siste harde krise ble det bare det Internasjonale Røde Kors's stasjon i Lübeck, som skulle kunne hjelpe under Røde Kors-delegaten de Bloney's berømmelige kommando. Hans hjelpetransporter reddet flere tusen fremmede som ennå var igjen i Ravensbrück og Neu Brandenburg. Tross de stadig større ødeleggelser av alle jernbaner tok de Bloney med det Internasjonale Røde Kors's menn og de nordiske hjelpere opp den nesten uløselige oppgave å utvirke tysk samtykke i Ravensbrück og Lübeck til å sette opp tyske transporttog. Dette skjedde plutselig så sent som 25. april. Omtrent 4000, senere ytterligere ca. 3 000 kvinner ble stuvet inn. Reisen sluttet hos alle de gode mennesker i Padborg. Et par kvinner var døde underveis av utmattelse, men etter hvert kom alle i noenlunde god forfatning tilbake til livet. Disse sveitsisk-nordiske transporter var visstnok de skandinaviske ekspedisjoners siste bidrag til det store under ved verdenskrigens slutt.

Danskene har skjønnsmessig regnet med at i alt 7 120 danske og norske internerte ble transportert fra tyske leirer til Danmark. Blant dem var 1518 danske politimenn og 423 danske jøder fra Theresienstadt. Av de danske oppgaver kan man ikke helt klart se hvor mange norske de danske bilene transporterte. Heller ikke kjenner vi sikkert antallet av fremmede fanger som ble transportert over den danske grense; man antar 8—9 000. Omkring 7 000 ble stuet inn i de store tyske togtransporter, som er nevnt foran, — «spøkelsestogene». 7 800 kvinnelige fanger ble sendt videre med skip fra Lübeck til Sverige. Danskene hadde 6 083 deporterte borgere. Man fikk bekreftelse på at 585 av dem var avgått ved døden og omkring 25 skadet. Før det svensk-danske samarbeidet kom i stand, hadde danskene selv hentet ca. 330 av sine fanger; 3—400 ser ut til mer tilfeldig å ha funnet veien hjem etter kapitulasjonen.

I tiden fra omkring 1. april og omtrent inntil kapitulasjonen var det i virkeligheten 3 danske sentralkommandoer for transportene til Sverige. En var stasjonert i det svensk-danske hovedkvarter i Friedrichsruhe som organiserte transportene i Tyskland til Neuengamme-leiren og der-

fra og fra andre leirer til Padborg. Videre formidlet sentralkommandoen i Padborg mottagelsen der og de videre transporter til de jydskes samleirer og senere derfra til Sjælland. Hovedkvarteret i København var overinstansen for hele den danske organisasjon og hadde dessuten transportene fra Korsør til Sverige.

Under eller i forbindelse med de svenske og danske hjelpeaksjoner, skjedde ifølge danske oppgaver flere alvorlige tap og større ulykker. Blant de internerte hadde man 28 døde og 57 sårede, av dem 1 drept og 3 sårede nordmenn, og 1 drept og 3 sårede danske. Alle uhellene skjedde ved Bad Segesberg. Av ikke-skandinaver ble også 26 drept og 51 såret. Av det danske hjelpepersonale døde, som foran nevnt, en mann som var smittet av flekk-tyfus fra fangene og 14 mann ble til dels hårdt såret. De uforglemmelige mottagelser som møtte fangene gjennom Danmark var hovedsakelig spontane utbrudd fra befolkningen langs hele ruten. Forpleiningene i Padborg, Kolding, Nyborg og København var forberedt av hjelpeorganisasjonens hovedkvarter i København.

Det foreligger, så vidt vi vet, bare meget få beretninger fra danskene om deres ferd. I februar 1945 la danskene frem et konkret forslag fra den norske Regjering om felles dansk-norsk repatrieringsorganisasjon, og dette var med takk mottatt i London. Men også denne plan måtte forutsette hjelp først etter krigens slutt. Forberedelsen av de danske planer skulle imidlertid bli særlig verdifull for samarbeidet med svenskene bare en måned senere. Den danske hjemmefront hadde for øvrig kunnet begynne sine sivile forberedelser i største stillhet allerede tidlig på våren 1944, og de danske fangetransporter mot Nord kunne opprettholdes praktisk talt helt til krigens slutt.

Det såkalte «Jyllandskorps» var egentlig planlagt til aksjon etter Tysklands kapitulasjon og det ble aldri etablert selvstendig. Korpset, som hadde vært meget diskutert i admiral Hammerichs tid, ble også behandlet under flere møter med den norske «fangeledelse» i Stockholm våren 1944. Men det hele utviklet seg i meget utvidet form, og danskene kunne begynne sine ferder allerede i desember. Lenge før hadde danskene med politiets hjelp også begynt å registrere de senere så effektive «fiskebiler» i Jylland. Og danskene hadde allerede på forhånd hemmelig fremstillet 10 000 matpakker og en del medisinsk utstyr. Hele den danske organisasjon var skritt for skritt blitt bygget opp ved forhandlinger med Statens Civile Luftvern, Statsbanene og Sundhedsstyrelsen.

Alt arbeid med transportmulighetene ble opprinnelig organisert av Socialministeriet under departementschef H. H. Kochs ledelse, bistått av flere andre meget positive tjenestemenn både der og i andre statsorganer. Ikke mindre verdifullt var det hemmelige samarbeid med Utenriksministeriets menn, særlig direktør Svenningsen og daværende avdelingschef F. Hvass. Også den danske legasjon i Berlin kunne være til effektiv hjelp. De danske transporter etter syke politifolk i Buchenwald var marsjklare med en første konvoi i begynnelsen av desember. Den første større aksjon var spennende. Ingenting manglet, bare litt hostesaft! I begynnelsen av mars fikk man i Berlin utvirket hjemsendelse av ca. 1 800 politifolk med håp om frigivelse også av de ikke så tallrike andre danske fanger, omkring et par hundre personer. Under en lengre kritisk periode hadde det danske Ministerium og det danske Røde Kors regelmessig kunnet sende matpakker til tallrike fanger.

Den annen store linje for dansk fangetransport utviklet seg under den senere gjennomførbare store svenske hjelpeaksjon. Under redningsaksjonens klimaks ble de svenske og danske transporter sluttet sammen. Sist i mars måtte nemlig —som foran nevnt— halvdelen av det svenske detachement sendes tilbake til Sverige. Den sist og største aksjon måtte deretter gjøres med resten av det opprinnelige svenske detachement og de danske transportkolonner. Dette måtte greie seg i denne farens aller siste stund. Så sent som 19. april hadde Himmler definitivt tillatt Bernadotte å overføre alle norske og danske fanger til Danmark, — mens fronten og freden nærmet seg tett inn på våre leirer ved Neuengamme. Under den store ildprøve den gang samlet dansk administrasjon i løpet av en eneste natt fra alle kanter av landet 6 nye hjelpekolonner med tilsammen 94 rutebiler og et antall personbiler, motorsykler og lastevogner. Da Neuengamme skulle evakueres 20.—21. april øket danskene ytterligere sitt transportmateriell. Ca. 120 biler og 290 sjåførere, sykepleiersker og leger ble satt inn. Ved denne innsats ble i hine siste dager 4255 norske og danske fanger reddet ut av Tyskland til Danmark. Den siste transport gikk over grensen hjemover 3. mai, vesentlig med danske busser og noe svensk materiell. Da den danske hjelpeaksjon sluttet, hadde 450 personer vært virksomme ved selve kolonnene under ferdene i Tyskland.

Sven Oftedal som gjorde uforglemmelige ting under 4 års fangenskap i Tyskland og senere måtte bøte med en så altfor tidlig død i Norge, fortalte den danske leder om en dansk konvoi som bare hadde plass

igjen til halvparten av de gjenværende skandinaviske fanger, — mens frontlinjen stadig mer truende nærmet seg. Midt under dette oppstod formelig kappestrid mellom de danske og norske fanger om å la den annen part få sjansene til å komme først bort; danskene var verter og deres busser burde gi plass for «gjestene». Nordmennene mente på sin side at de nettopp burde holde seg tilbake overfor vertskapet. Heldigvis kom en ny konvoi inn, og alle kom hjem. Men hvilken gutteaktig ridderlighet like ved dødens port.

Også etter muntlige svenske beretninger var nordmennenes holdning, deres «sporty spirit» og ukuelige humør, uforlignelig. Blant de første var Halvard M. Lange som «Lagerälteste» i sin krets, — hans høye eksempel virket over hele linjen. Svenske kvinnelige delegater har humørfyllt også fortalt om en plutselig tysk sensur overfor deres vennlighet mot fangene i Neuengamme: det ble momentant forbudt alle svenske søstre å «nikke» til andre enn de skandinaviske fanger. Også det lille «nikk» var satt innenfor piggråden i nazismens lykkeland.

Det danske samarbeid med svenskene fortsatte også utover redningen av de skandinaviske fanger. Det gjaldt jo å fri flest mulig fremmede kvinner og barn ut av redslene. Her gjorde bl. a. de danske Statsbaner under trafikkinspektør Skov og hans menn en glimrende innsats. Og det danske arbeid ved karantenestasjonen i Padborg under den siste voldsomme belastning var hevet over enhver ros. De foran nevnte «spøkelsestog» brakte tusener av fremmede kvinner og barn fra Ravensbrück over grensen. De siste tusener kom med 60 godsvogner i en fryktelig tilstand. Det var grenseløst, — utsultede halvgale kroppar, som nesten ikke var mennesker mer.

Danskenes siste nordiske oppgave skule ha vært å transportere de ca. 1 100 norsk ofiserer fra Luckenwalde med bistand av 21. danske armékorps, som skule samles i Bergedorf. En transportkolonne ble satt opp ved den dansk-tyske grense 24. mai, men som allerede nevnt var 240 offiserer da transportert nordover til Aarhus ved advokat Hjorts og hans fellers intervensjon; resten skule være ført til Liegnitz av russerne. Danskene kunne først to døgn senere organisere sin ekspedisjon dit, og den 28. om morgenen gikk på ny 32 biler over grensen gjennom den russiske sone via Berlin til Liegnitz. Men nå var det atter foretatt en russisk omflytning og først i en leir nær Leipzig fant danskene resten av sine norske kamerater og kunne transportere dem nordover.

Etter offentliggjorte svenske rapporter brakte redningsekspedisjonene

i alt nesten 21 000 mennesker av nordisk og fremmed nasjonalitet fra fengsler og leirer ut av ildlinjen og hjem. Det finnes nokså nøyaktig svenske og muligens også danske detaljoppgaver over de enkelte transporter som viser hvordan fangene i antall fordelte seg på de forskjellige fengsler og leirer. Ifølge de svenske detaljoppgaver utviklet transportene seg slik:

Sachsenhausen	2 200
Dachau, Mauthausen, Schönberg	700
Neuengamme til Hannover, Braunschweig	2 000
Torgau, Mühlberg, Oschaz	800
Ravensbrück, Neu Brandenburg, Malchow	7 500
Div. tukthus, også i Mecklenburg	700
Neuengamme over Flossenburg til Theresienstadt og derfra til København	800
Neuengamme til Danmark og videre nordover	6 000

Dette blir ialt 20 700 fanger av nordisk og fremmed nasjonalitet, spredt over omtrent hele Tyskland helt ned til Østerrike, 1200 km fra hovedkvarteret ved Hamburg. Og det hele skjedde til tross for at Røde Kors etter Genève-konvensjonen ikke skulle ha adgang til konsentrasjonsleirer med sivile fanger.

Gjennom de enkle tall kan vi vel få en anelse om de sidevirkninger denne handling senere måtte få også for det fortsatte problem med å hjelpe nye titusener av alle folkeslag som ennå satt igjen i Hitlers fryktelige rike. Kanskje skal denne nordiske dåd med noen dråper holde ved like drømmen om redning — en gang — også for de millioner som ennå håpløse treller i fjerne land.

Også i Stockholm hadde begivenhetene avspeilet seg slag i slag. Nyhetene bredte seg som ild. Det hadde ikke vært stunder for «fangeledelsen» til å rapportere til London mer; det ble bare noen telegrafiske meldinger om resultatene. Etter hvert kom så de første lasarett-tog inn i Syd-Sverige, og de syke og senere også de noenlunde friske, men så utslitte mennesker fikk fred og pleie i Ramlösa og andre mottagelsesstasjoner. Den første hilsen i friheten på svensk grunn var en svensk 50-krone til hver; den var nok rar å holde i fingrene. Men det var nesten ingenting som beveget oss andre mer enn de ganske små danske blomster, som så mange av de syke på lasarett-togene holdt i hendene og så gjerne ville gi videre til de første norske som tok imot dem.

I et par av de siste telegrafiske norske rapporter fra Stockholm til London i annen uke av mai ble oversiktene fra hjelpeekspedisjonene referert slik for de norske sivile fanger: omkring 3500 var da ankommet eller var underveis. For 350 var skjebnen ennå ukjent. 480 var ikke funnet igjen på tidligere kjente oppholdssteder, men de burde kunne oppspores og reddes fra London; 305 menn og 18 kvinner av disse siste hadde tidligere vært i Stutthof. 725 av jødisk herkomst hadde det ikke vært mulig å finne, og 600 andre var døde. Tidligere var det frigitt omkring 600 til Norge. Med de 1 125 offiserer som jo alle etter hvert kom til rette, og sammen med en del senere reddede skulle dette etter oppgavene den gang bli omkring 5300 norske fanger som kom levende ut av Tyskland. Senere aksjoner øket kanskje antallet til ca. 6 000. Men ikke alle skulle få komme hjem i denne tolvte time. Bare få av våre jødiske frender unnslopp redslene. Og andre var segnet ensomme og alene, — de skulle aldri få se Norge igjen.

Omtrent som her nevnt var for Norges vedkommende resultatet av de svenske og danske samariters uforglemmelige gjerninger i Tyskland. Men det var ille å vite at allikevel satt det noen av våre kamerater igjen der nede. I midten av mai drog tre nordmenn på ny nedover. To av dem var selv fanger som nettopp var reddet hjem over Lübeck. Det gjaldt 2—300 savnede norske og et antall danske fanger; de skulle og måtte finnes. Det var Sverre Løberg, kaptein Einar Sørensen og Bjørn Heger, som drog av sted. Snart kom på ny Wanda Hjort etter. Også slike handlinger gir en noe å tenke på.

Dr. R. Wennesland med major Bulukin og andre meget effektive hjelpere — bl. a. en delegat fra den svenske seksjon av den jødiske «Joint Committee» — etablerte sist i mai en hjelpe-ekspedisjon i Hamburg for å frigjøre flere avsperrede svenske og andre borgere i Tsjekkoslovakia og Polen. Det ble skapt en konvoi på ca. 30 biler som sluttelig transporterte omkring 450 mennesker av mange kategorier ut av de herjede land, — med særlig store vanskeligheter i det russisk-okkuperte Polen.

Den 18. april hadde Folke Bernadotte gjort sin femte og siste reise til Berlin. Så var hans oppgave løst, — hans plikt var gjort. Den 15. mai fløy han med en venn til Oslo. Der fikk nordmennene noen få dager vise ham sin takknemlige hyllest. Så drog han av sted igjen, — til ny innsats den korte stund han fikk leve. Bare 3 år etter måtte han under

en ny dåd bøte med sitt liv for en morderhånd. Ingen i Norden skal kunne glemme hans navn.

I Norges historie skal også de tusener av fangne kvinners og menns ensomme årelange kamp få sin høye bauta. Vi kjenner meget av denne kamp, men vi skal aldri kunne fatte den helt. Det kan kanskje være til trøst for oss alle at deres strid ble til Norges heder også ute i verden. Selv den tyske fangeledelses egne slaver kunne erkjenne våre fangers stille storhet. Fra Berlin kom nå og da beretninger også fra fengslenes voktere om nordmennes høye moralske verdi og deres hele ferd. Også mange offisielle rapporter fra andre land taler om de nordiske fangers tause heltemot. Her skal det bare nevnes et kort utdrag av en enkelt slik rapport til B.B.C. i London fra en hollandsk Røde Kors-representant som selv var med i en ambulans i Tyskland; den ble skrevet etter et besøk i Dachau-leiren: «En uke etter at svenskene hadde hentet alle de norske, kom det enda 78 nye nordmenn. Hvert minutt var kostbart, hvis de skulle kunne reddes. De hadde vært tre år i forskjellige tyske og østerrikske fengsler, de hadde aldri hatt noen som helst kontakt med hjemlandet, aldri kunnet sende eller motta et livstegn; 4 av dem kom aldri hjem.» Rapporten slutter slik: «Det gjorde et sterkt inntrykk å se disse utsultede, strålende tjenere for sitt fedreland.» Vi vet alle også noe om våre kvinners tause, trøstesløse kamp i Ravensbrück og Natzweiler og de andre pinefulle fengsler og leirer, — mens hjemmene i Norge stod tomme. Våre fanger der nede ga også et godt gjennomsnitt av det norske folk. Der satt dekskgutter og kapteiner, fiskere og lærere, matroser, skipsredere, bønder og arbeidere, politi, leger, professorer og generaler. Og mange av Norges beste kvinner. De norske regjeringer var også med i den merkelige representasjon. Av de skiftende regjeringer siden frigjørelsen hadde 8 statsråder gjort sin harde verneplikt i disse usleste av alle fengsler og leirer.

Også den tekniske organisering og gjennomføringen av fangenes redning fikk høy anerkjennelse etter krigen. Fra utenlandsk faghold ble denne aksjon midt under våpenlarven betegnet som den beste og effektiveste av alle hjelpe-handlinger, selv sammenlignet med alt det som ble utført etter krigens slutt. Den nordiske redningsaksjon ble i det herskede diplomatiske språk betegnet som «overveldende».

Men selv de tuseners ensomme heroisme bak murene under lange krigs-års navnløse lidelser, — selv alt det blir allikevel etter hvert merkelig fjernt, nesten for fjernt mellom de nye dagers ganske små ting. Vi kan

glemme meget. Og tilgi meget. Men la oss ikke glemme alt. La oss ikke glemme dem som var der nede; la oss ikke glemme dem. —

Noe av det merkeligste ved Tysklands-fangenes redning for 10 år siden var til sist kanskje ikke selve aksjonens glimrende gjennomføring, hvor beundringsverdig den enn var både fra svensk og dansk side. Det nesten selsomme ved det hele var det forunderlige sammentreff av alle de omstendigheter som syntes uunnværlige for at handlingen skulle lykkes. Det som så begrenset har kunnet refereres her, vil nødvendigvis bare kunne gi et svakt bilde av det som kanskje kan kalles det dypere forhold i hendelsene, det nesten skjebnebestemte møte mellom tingene. Det kan kanskje sies at hvis aksjonen var kommet i gang et døgn tidligere eller noen timer senere, kunne det hele blitt en grenseløs tragedie. Det er i hvert fall så at hos enkelte av dem som var med, ja, kanskje også hos andre, har det dannet seg en slags uklar anelse om at tilfeldighetene den gang liksom må ha rakt hverandre hendene under et taust møte et steds der oppet i det blå.